

**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО****Петрова Н.О.,***асистент кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету*

УДК 339.137.2

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ**

В умовах євроінтеграції та глобалізації головною метою державної політики України в сфері АПК є активізація розвитку аграрної галузі, її конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності.

Серед численних питань, пов'язаних із вдосконаленням державного регулювання аграрного сектора економіки, підвищенням конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, аграрної продукції та галузі загалом, найбільш актуальним, на наш погляд, є врегулювання економіко-правових проблем земельних відносин в умовах високої концентрації аграрного виробництва та інтеграційних процесів в економічному просторі АПК.

Дослідженню земельних ринкових відносин в Україні, правових аспектів ринкових перетворень у сфері земельних, аграрних відносин, питань щодо підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств приділяли увагу такі науковці: П. Кулинич, М. Кропивко, В. Месель-Веселяк, Б. Пасхавер, П. Саблук, В. Уркевич, В. Єрмоленко, О. Гафурова, М. Федоров, Р. Шмідт, В. Юрчишин та ін. Проте існує ще низка невирішених економіко-правових питань, зокрема, тих, що стосуються реалізації права власності на землі сільськогосподарського призначення в умовах інтеграційних процесів економіки.

З метою забезпечення формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств необхідний, перш за все, інноваційний підхід держави до управління аграрною економікою. Безумовно, саме прийняття таких нормативно-правових актів, як-от Земельний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України «Про холдингові компанії в Україні», сприяє здійсненню високотоварного виробництва сільськогосподарської продукції на основі створення таких вертикальних агроутворень, як агрохолдинги, що беззаперечно дає змогу сільськогосподарським підприємствам такого типу завдяки ефекту масштабу, застосуванню сучасних форм та методів управління, підвищуючи якість продукції та знижуючи її собівартість, вдало конкурувати не тільки на вітчизняному ринку агропродукції, а й на зарубіжному. Проте залишається відкритою пробле-

ма дії мораторію на відчуження землі сільськогосподарського призначення, щодо відміни чи продовження якого точаться суперечки серед науковців та політиків.

Внаслідок проведення земельної реформи на початку 90-х років ХХ ст. відбувся перерозподіл земель за формами власності. Якщо на початку 1992 р. весь земельний фонд України перебував у державній власності, на початку 2015 р. питома вага державної власності складала 25,2%, приватної – 74,7%, колективної (згідно з державними актами) – 0,04%, комунальної – 0,05% (Табл. 1).

З 7 квітня 2015 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» № 191-VIII від 12.02.2015 р. [1], яким встановлено мінімальний термін оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення з метою ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства на рівні 7 років. Це позитивно впливає на загальний стан орендованої землі: орендатор, укладаючи договір оренди в середньому на 10 років у перспективі має буде піклуватись про удобрення площ посівів, дотримання сівозмін тощо. Проте, як зазначають автори [2, с. 231], від цього нововведення ситуація на ринку оренди кардинально не зміниться, зокрема в частині строків оренди. На сьогодні терміни договорів оренди різні, але здебільшого вони укладаються на 6–10 років, тобто переважає середньострокова оренда, що становить близько 46%. Зростає частка довгострокової оренди понад 10 років – 15%. Водночас поступово скорочується кількість договорів, укладених строком на 1–3 роки (3%) (Табл. 2). Але, як свідчить практика, проблеми родючості ґрунтів та забезпечення раціонального використання земель це не вирішує [2, с. 231].

Орендна плата дотепер залишається низькою порівняно з іншими країнами. Відповідно до Указу Президента України від 19 серпня 2008 р. [3], нижня межа орендної плати на землю має становити не менше 3% від нормативної грошової оцінки земель: раніше вона мала становити не менше 1,5% від нормативної грошової оцінки земель. Проте фактично орендна плата була набагато нижчою, ніж було встановлено Указом Президента України. Проблема

полягає саме в бажанні дотримання підприємствами високої межі відсотку орендної плати.

Плата за оренду земельних паїв, згідно з укладеними договорами оренди, в середньому по Україні за 2014 р. становила 664 грн./га, близько 3% від їх нормативної грошової оцінки (Табл. 3).

Варто зазначити, що передбачений чинним законодавством мінімальний рівень орендної плати (3% від нормативної грошової оцінки земель) нині виплачують лише 7 областей України – Полтавська, Житомирська, Черкаська, Харківська, Рівненська, Хмельницька, Вінницька [2, с. 230].

Звичайно, рівень оплати за користування землею сільськогосподарського призначення низький, порівняно з ціною за оренду земель у деяких зарубіжних країнах. Так, у Польщі розмір орендної плати за орні землі складає 30 євро/га, в Болгарії – 102 євро/га, в Німеччині – 200 євро/га, в Данії – 579 євро/га [4, с. 17].

Починаючи з квітня 2015 р., відповідно до ст. 22 Закону України «Про оренду землі» [5], орендна плата справляється у грошовій формі. Проте, за

згодою сторін, розрахунки щодо орендної плати за землю можуть здійснюватися у натуральній формі. Водночас розрахунок у натуральній формі має відповідати грошовому еквіваленту вартості товарів за ринковими цінами на дату внесення орендної плати.

Зазначимо, що у 2015 р., порівняно з 2001 р., відсоток грошової форми орендної плати збільшився на 27,7%, а продукцією – зменшився на 21,7% за аналогічний період (Табл. 3).

Нині земельні відносини зайшли в глухий кут. Одні науковці стверджують, що необхідно припинити дію мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення, інші категорично проти. Так, Б.Й. Пасхавер вважає: «Формально мораторій на продаж земельних паїв введений для захисту селян від масової скупки земель за заниженими цінами. Фактично ж він захищає інтереси орендарів, перш за все, власників великих сільськогосподарських підприємств. Мораторій безальтернативно заганяє селян на обширний ринок земельної оренди, де вони вимушені продавати орендні права задешево» [6, с. 49].

Таблиця 1

Розподіл земель за формами власності

Рік	Форма земельної власності							
	державна		приватна		колективна		комунальна	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1992	60355	100,0	-	-	-	-	-	-
2002	30027	49,7	29807	49,4	521	0,9	-	-
2008	29477	48,9	30794	51,0	84	0,1	-	-
2015	10462	25,2	31019	74,7	17	0,04	13	0,05

Джерело: розраховано за даними Держгеокадастру України

Таблиця 2

Укладення договорів оренди за строком їх дії, %

Строк	Станом на 01.01		
	2001 р.	2010 р.	2015 р.
На 1–3 роки	45,7	10,0	3,1
На 4–5 років	41,2	49,0	35,5
На 6–10 років	11,3	30,6	46,4
На понад 10 років	1,8	10,4	15,0

Джерело: розраховано за даними Держгеокадастру України.

Таблиця 3

Плата за оренду земельних ділянок і земельних часток (паїв) в Україні

Показники	Роки		
	2001	2010	2015
Загальна сума виплат, згідно з укладеними договорами оренди, млн. грн.	1589,3	4547,5	11373,4
З них за формами орендної плати, % грошова	13,9	24,6	41,6
натуральна (продукція)	77,4	71,6	55,7
відробіткова	8,7	3,7	2,6
Плата за 1 га на рік, грн.	73,6	260,2	664,0

Джерело: розраховано за даними Держгеокадастру України

Такі самі неоднозначні думки щодо проведення взагалі земельної реформи та скасування мораторію на відчуження землі сільськогосподарського призначення висловлює І.А. Микитенко: «Насправді відбувається деградація сіл і сільських територій, що тісно пов'язано з тінговою приватизацією землі, народження нового аграрного латифундизму. Приватна власність на землю породжує клас землевласників-капіталістів, клас, який не оброблятиме землю і годуватиме народ, а лише привласнюватиме результати чужої праці» [7, с. 34].

У цій ситуації досить продуктивно функціонують інтегровані підприємства – агрохолдинги, до яких від держави перейшла ініціатива керування процесом реформування. Агрохолдинги – це високотоварні та великомасштабні сільськогосподарські підприємства, які, відповідно до ст. 126 Господарського кодексу України [8], ч. 2 ст. 3 Закону України «Про холдингові компанії в Україні» [9], утворюються за умови попереднього отримання дозволу відповідного органу Антимонопольного комітету України або Кабінету Міністрів України на концентрацію, узгодження дії суб'єктів господарювання, але лише у разі встановлення вирішальної залежності між інтегрованими компаніями.

З метою розширення, оновлення та модернізації виробництва агрохолдингові компанії потребують значних фінансових витрат у вигляді довготермінових банківських кредитів. Одним із шляхів одержання таких кредитів може бути застава права оренди землі. Тобто для одержання кредитних ресурсів необхідно законодавчо врегулювати і розробити механізм застави не земельної ділянки, а права її оренди. Застава права оренди є гарантом повернення кредиту і забезпечить збільшення прибутків суб'єктів цієї угоди, а також дасть змогу орендарям одержати середньо- та довгострокові кредити, власникам землі (навіть у випадку неповернення кредиту) – зберегти об'єкт власності.

Проте, дослідивши проблемні питання щодо права оренди землі, автори [10] дійшли висновку, що земельне законодавство України практично не містить правових норм, націлених на забезпечення обігу права оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Можливість застави земельних ділянок та прав на них прямо залежить від можливості їх обігу. Оскільки законодавство не надає орендарям сільськогосподарських земельних ділянок права відчужувати право оренди землі на основі цивільних договорів – купівлі-продажу, міни, дарування тощо, – останні не мають права й використовувати право оренди сільгоспугідь як застави під час отримання кредитів у банках.

У сучасних умовах обіг права оренди земель сільськогосподарського призначення здійснюється приховано – шляхом відчуження корпоративних прав господарств-орендарів таких ділянок або шляхом заміни сторони (орендаря) в договорі оренди землі, що робить ринок прав оренди непрозорим та непривабливим для банківського сектору.

Українські банки скептично ставляться до можливості надання кредитів сільськогосподарським

підприємствам під заставу права оренди сільгоспугідь через низьку ліквідність цього права та відсутність практики його оцінювання. Національний банк України (постанова від 30 червня 2016 р. № 351) не вважає право оренди землі прийнятним забезпеченням повернення наданих банками кредитів та навіть не визначає коефіцієнта ліквідності права оренди землі. Отже, у короткостроковій перспективі право оренди землі не буде використовуватися як застава під час отримання банківських кредитів [10].

За даними досліджень, 25 агрохолдингів обробляють в Україні понад 3 млн. га земель, що у розрахунку на один агрохолдинг становить 120–150 тис. га. У таке об'єднання входить у середньому 30 сільськогосподарських підприємств. Розміри структурних підрозділів агрохолдингів мають тенденцію до укрупнення підприємств з метою ефективного використання переваг нових технологій та мінімізації виробничих витрат. Якщо у середньому по Україні у 2008 р. орендна плата становила 140 грн. за 1 га, то великі аграрні об'єднання пропонували за умови укладення договорів оренди на термін понад 5 років у межах 746 грн. за 1 га [11, с. 15]. Це, звичайно, є вигідним для власника землі і він радо віддає землю в оренду.

Так, однією з перших агрохолдингових компаній ТОВ «Астарт-Київ», обробляючи землі в Полтавській та Вінницькій областях із площею 141 700 га зі спеціалізацією вирощування цукрових буряків, зернових і олійних культур, ВРХ, виробництво комбікорму, консервованих овочів і фруктів, у 2006 р. залучила на Варшавській біржі більше \$30 млн. Далі «Лендком-Інтернешнл» із площею землі 67 000 га, що проводить виробничу діяльність у Львівській, Тернопільській, Хмельницькій, Івано-Франківській областях, восени 2007 р. отримала капітал на Лондонській альтернативній площадці. Так, Dragon Capital завершив угоду на \$90,1 млн. для компанії «Мрія Агро Холдинг», що має понад 100 тис. га землі в обробці. [12; 13]. Окрім позитивних відгуків щодо створення агрохолдингів, не можна не зазначити, що великі аграрні компанії, як правило, беруть землю в оренду на невеликий період і максимально використовують її, не турбуючись про наслідки недбайливого використання. Тваринництву, яке є трудомісткою галуззю, не приділяється належної уваги. Відомі на Хмельниччині аграрні компанії, як-от ТОВ «Укрзернопром», ТОВ «Поділля-Сервіс», ТОВ «Стромі-Холдинг», ПП ДК «Енсел-1», маючи у використанні чверть усіх орендованих в області інвесторами сільськогосподарських угідь, не утримували жодної голови худоби. Такий підхід веде до вкрай непропорційного розвитку галузей рослинництва і тваринництва [14, с. 40]. Таким чином, якщо процесу капіталізації в аграрному виробництві не надати державного регулювання, галузь тваринництва очікує повний занепад. Великі компанії перетворюють аграрне виробництво на власний сировинний додаток. У результаті селяни залишаються без роботи, сільські території – без господарів [15, с. 153].

Враховуючи різні наукові позиції щодо створення агрохолдингів можна виділити основні переваги та недоліки діяльності даних вертикально-інтегрованих підприємств (агрохолдингів), що згруповані в табл. 4.

Результати наукових досліджень свідчать, що для подальшого розвитку земельної реформи, удосконалення земельних відносин і підвищення ефективності використання сільськогосподарських земель необхідні проблеми та небезпеки економічного та правового характеру, що виникають, поступово вирішувати зазначеним нижче чином:

1. Небезпека перша – утворення латифундій. Вирішення цієї проблеми, на наш погляд, може полягати в обмеженні розміру ділянки, яка отримується одним власником, як у Данії, Новій Зеландії та інших країнах. Окрім того, серед осіб, які бажають придбати землю у власність, мають бути особи, як свідчить світовий досвід, які мають аграрну освіту (у США, Швейцарії, Данії, Швеції, Фінляндії сільськогосподарські землі навіть у спадок не передаються, якщо спадкоємець не має відповідної сільськогосподарської освіти).

Таблиця 4.

Переваги та недоліки агрохолдингів

Переваги агрохолдингів	Недоліки агрохолдингів
Високотоварне виробництво	Стимулювання розвитку монополізації та перерозподілу власності на селі
Інвестиції та інновації, новітні технології	Загроза появи латифундій
Спеціалізація	Зростання безробіття на селі
Можливість виходу на зовнішні ринки без посередників	Безконтрольне використання землі
Висока якість управління та виготовлення продукції	Припинення існування с.-г. підприємств як юридичних осіб
	Відсутність підтримки сільської інфраструктури

Джерело: власні дослідження.

2. Небезпека друга – великі фінансові спекулянти скуповуватимуть землю і швидко перепродуватимуть за великі гроші, що відіб'ється на вартості аграрної продукції і спричинить інфляцію. З метою уникнення спекуляцій на ринку землі в багатьох країнах із ринковою економікою, де працює механізм отримання прибутку від швидкого ринкового обігу землі, застосовується принцип більш високого оподаткування на короткострокове володіння і, навпаки, введені низькі податки на доходи за умови довгострокового володіння. Наприклад, у 1930 р. у США на доходи від продажу землі, що перебували у володінні до одного року, був введений податок у 100%, до двох років – 80%, до п'яти років – 60%, до десяти років – 40%, понад десять років – 30%.

3. Небезпека третя – селяни необачно продаватимуть права на землю за низькими цінами. З досвіду інших країн відомо що, наприклад, у Чехії власники тільки в окремих випадках продають землі сільськогосподарського призначення, більшість здає в оренду. Тому мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення, що був продовжений в Україні до 1 січня 2018 р., на наш погляд, є доцільним в умовах поточної політичної нестабільності до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення.

4. Небезпека четверта – негативні наслідки монополістичної діяльності агрохолдингів, що призведуть до деградації землі, сільських територій та інших вищезгаданих наслідків, можна подолати ціленаправленою корегуючою стратегією державного управління та жорстким механізмом контролю в особі Антимонопольного комітету, що націлена на підтримку діяльності та розвитку усіх організаційно-правових форм господарювання. Альтернативним варіантом агрохолдингам можуть бути створені агропромислові кластери – групи взаємозалежних компаній, що пов'язані географічним розміщенням у певній сфері діяльності, які конкурують, але ведуть спільну роботу, не втрачаючи самостійність. У напрямку саме такого виду інтеграції має бути націлена політика держави.

Висновки та перспективи дослідження. Необхідно здійснити комплекс заходів у напрямках:

- 1) вдосконалення нормативно-правової бази з питань аграрного землекористування і формування ринкових засад обігу сільськогосподарських земель;
- 2) стратегічного державного управління, спрямованого на забезпечення та підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств та галузі АПК;
- 3) законодавчого врегулювання та розроблення механізму застави права оренди земельної ділянки;
- 4) поліпшення екологічного стану земель, розвиток органічного землеробства;
- 5) раціонального використання й охорони сільськогосподарських земель.

Такі послідовні, чітко скоординовані напрями діяльності держави дадуть змогу подолати економіко-правові проблеми аграрного сектору економіки України і забезпечать підвищення конкурентоспроможності аграрних товаровиробників та галузі сільськогосподарства загалом.

Перспективи подальших наукових досліджень у цьому напрямі пов'язані з вивченням та дослідженням впливу державного регулювання та управління як важливого фактору формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція) : Закон України від 12.02.2015 р. № 191-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/191-19>.
2. Розвиток земельних відносин в аграрній сфері: [монографія] / [Федоров М., Месель-Веселяк В., Хода-

ківська О. та ін.]; за ред. Лупенка Ю., Ходаківської О. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2016. – 432 с.

3. Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток (паїв) : Указ Президента України від 19.08.2008 р. № 725 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/725/2008>.

4. Ходаківська О. Сучасний стан земельних відносин у сільському господарстві / О. Ходаківська. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2016. – 42 с.

5. Про оренду землі : Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/161-14/page>.

6. Пасхвер Б. Ринок землі: світовий досвід та національна стратегія // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 47–53.

7. Микитенко І. Аграрний сектор України за умов становлення нової соціально-економічної системи – глобалізму // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 29–35.

8. Господарський кодекс від 16.01.2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

9. Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3528-15>.

10. Кулинич П., Нізалов Д., Нів'євський О. Застава права оренди сільськогосподарських земель для отримання банківського кредиту: стан та перспективи // Kyiv School of Economics. Проект «Підтримка реформ у сільському господарстві та земельних відносинах в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kse.org.ua/uk/research-policy/land/analytical/?newsid=1733>.

11. Федоров М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 4–18.

12. Єранкін О. Формування агропромислових формувань в Україні: глобалізаційний і маркетинговий аспект // Вчені записки. – 2008. – № 10. – С. 6–10.

13. Козачок О. Грошовий дощ // Тиждень. – 2008. – № 29 (38) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ut.net.ua>.

14. Скальський В. Реформування сільськогосподарського виробництва на Хмельниччині // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 38–41.

15. Лучик С. Вплив трансформаційних змін на використання трудового потенціалу села // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 149–153.

Петрова Н.О. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті розглянуто окремі аспекти економіко-правових проблем аграрного сектору економіки України та шляхи їх подолання, що стосуються реалізації права власності на землі сільськогосподарського призначення в умовах інтеграційних процесів економіки з метою формування та забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: конкурентоспроможність, оренда землі, агрохолдинг, інтеграція, агропромислові кластери, сільськогосподарські підприємства.

Петрова Н.А. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье рассмотрены отдельные аспекты экономико-правовых проблем аграрного сектора экономики Украины и пути их преодоления, касающиеся реализации права собственности на земли сельскохозяйственного назначения в условиях интеграционных процессов в экономике с целью формирования и обеспечения конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: конкурентоспособность, аренда земли, агрохолдинг, интеграция, агропромышленные кластеры, сельскохозяйственные предприятия.

Petrova N.O. CURRENT PROBLEMS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES COMPETITIVENESS FORMATION

In terms of European integration and globalization, the main goal of the state policy of Ukraine in the sphere of AIC is to promote the development of the agricultural sector and its competitiveness on domestic and foreign markets, to ensure food security of the country, to preserve the peasantry as a bearer of Ukrainian identity, culture and spirituality.

Among the many issues related to the improvement of state regulation of the agricultural sector, to the increase of the competitiveness of agricultural enterprises, agricultural production and the industry as a whole, the most important in our view is the regulation of economic and legal issues of land relations in high concentration of agricultural production and integration processes in AIC economic space.

To ensure the formation of competitiveness of agricultural enterprises it is necessary, first of all, to implement an innovative approach to the management of the state agrarian economy. Such vertical agri-structures as agricultural holdings implicitly allow agricultural enterprises of this type the use of modern forms and methods of management, increasing product quality and reducing its cost, successfully compete not only in the domestic market of agricultural products, but also in the foreign one. However, the issue of the moratorium on the alienation of agricultural land remains open, the cancellation or continuation of which is debatable among scholars and politicians.

The article deals with some aspects of the economic and legal problems of the agricultural sector of Ukraine and possible solutions related to the right of ownership of agricultural land in terms of the integration processes of economy in order to develop and support the competitiveness of agricultural enterprises.

Key words: competitiveness, land lease, agricultural holding, integration, agro-industrial clusters, agricultural enterprises.